

Қ. Кенжалин¹, А. Илкер², А. Мирзахметов¹, Қ. Тұрарханова¹

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан;

²Желал Байар университеті, Маниса, Түркия

(E-mail: mirza_achmet@mail.ru)

Қазақ және түрік тілдеріндегі адамның тыныс алу жүйесі атауларына қатысты тұрақты тіркестер

Қазақ лингвистикасында тұрақты тіркестерге қатысты ауқымды зерттеулер жасалса да, әлі де ашылмаған қырлары бар. Олардың бірі — объект ретінде тіл тұрғысынан зерттелуі. Бұл мақалада лексика-стилистикалық қабатты қолдану ерекшеліктері жан-жақты талданған. Тілдердегі тыныс алу мүшелерінің атауларымен байланысты тұрақты үйлесімдерді адам факторы тұрғысынан маңызды топтарға жіктеу оның ішкі семантикалық белгілерін анықтаудың ұтымды әдісі болып саналды. Мақала ішкі органдардың атауларымен байланысты соматикалық фразеологизмдердің жекелеген атауларының ерекшелігін көрсете отырып, қазіргі қазақ әдеби тіліндегі орнын анықтау мақсатында жазылған. Ол үшін семантикалық топтарға бөлу әдісі қолданылды. Яғни, олардың тарихи дәуірде өз мәртебесін жоғалтпауы және қазіргі әдеби тілге қол жеткізуі, бұл екі тармақ бір-бірінен бөлінбегенін дәлелдеген. Мақалада қазіргі лексикалық құрам мен тілдік қорды толықтырып тұрған тұрақты тіркестердің ішінде ішкі соматикалық фразеологизмдердің өзіндік орны бар екендігіне олардың екі тілге ортақ ерекшеліктерін талдау арқылы ішкі мағынасын ашқан.

Кілт сөздер: лингвистика, анатомия, ішкі организм, концепт, тыныс алу жүйесі, фразеология, соматизм.

Қазіргі таңда қазақ әдеби тіліндегі сөздердің жалпы қолданысы аясында түрлі мәселелер кездесіп жүр. Бұған тілдік қор, тілдік құрамдағы сөздердің қалыптасуы ықпал ететіні айқын. Нақтырақ айтсақ, әр тілдің фразеологиялық қорында 30 % үлесі бар жалпы соматизмдердің аталмыш тілдер семантикасындағы маңызы зор. Сондықтан «адам» концептісінің зерттелуі тұрақты тіркестерді салыстыра талдауда өзекті мәселе болмақ. Себебі адам — қоғамның және өндірістік қызметтің негізі. Ол қоғам субъектісі болғандықтан, әрбір ұлт оны қабылдау үрдісінде әртүрлі тұжырым жасайды. Адамның ішкі ағза атауларына байланысты фразеологизмдерді талдау арқылы қазақ және түрік тілдеріндегі ұқсастықтар мен айырмашылықтарды айқындауға мүмкіндік аламыз. Фразеологизмнің құрамындағы сөздер өздерінің жеке-дара мағыналарынан айырылып, дербес сөздерге балама ретінде қолданылады. Мұндай сөздердің тіркес құрамындағы мағынасы жеке алғандағы мағынасына сәйкес келмейді (көре алмау — қызғану; іші күйу — өкіну, т.б.).

Гүлдархан Смағұлова «Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері» атты еңбегінде қазақ фразеологиясындағы мағыналас қатарлардың топтарын антропоцентрлік және тілдегі адамдық фактор тұрғысынан фразео-семантикалық өрістерге жіктейді. Яғни, мағыналас қатарларды, ең алдымен, жалпы фразеологиялық семантикаға негіздей отырып, жалпыдан жалқыға сияқты иерархиялық принциппен жүйелейді. Сонымен, тыныс алу жүйесіне жататын ішкі ағза атауларына байланысты фразеологизмдердің қазақ және түрік тілдеріндегі семантикалық ерекшелігін ескере отырып, этимология, семасиология, лексикографиямен бірге лексикологияның құрамында қаралатын фразеология саласындағы талдауларға ойыссақ.

Фразеология фразалық тұрақты сөз тіркестері мен мақал-мәтелдерге бөлінеді. Ғалым Р.Авакова қандай да бір тілдің фразеологиялық бірліктерін фразеология деуден гөрі морфемика, лексика терминдеріне сәйкестендіріп фраземика деп атау керектігін алға тартып, фраземика терминін ұсынған [1; 14]. Сондықтан қазақ тіліндегі тұрақты тіркестер мен түрік тіліндегі мақал-мәтел үлгісіндегі фраземикаларды адамның ішкі ағза атаулары тұрғысынан қарастыру орынды. Мақал-мәтелдер мен фразеологизмдердің көптеген ортақ белгілері бар. Соған орай тұрақтылық белгісі тұрғысынан фразеологизмдерге Р.Сәрсенбаев ерекше топ ретінде мақал-мәтелдерді жатқызады [2; 10]. Жалпы тыныс алу жүйесі мүшелері бойынша жүргізілген талдаулар нәтижесінде табылған фразеологиялық тіркестерді ғалым Г.Смағұлованың еңбегіне сүйеніп, 5 мағыналық топқа бөліп қарауға болады: адамның жағымды, жағымсыз қимыл-әрекеттеріне негізделген, адамның физикалық қалпын бейнелейтін, адамның жеке басына тән қасиеттері туралы жасалған, уақыт,

кеңістік, өлшемге негізделген, тілек-бата, ырым, садақаға байланысты айтылатын мағыналас тіркестер [3; 72]. Осы топтарға жататын тыныс алу мүшелері атауларына қатысты тұрақты тіркестерді қарастырайық.

Адамның жағымды, жағымсыз қимыл-әрекеттеріне негізделген тұрақты тіркестер:

1. Аузы-мұрнын тас қылды. Дыбысын шығармайтындай етіп, аузы-мұрнын әбден бекітті, таңды.

Мысалы: Патша сарайы жігіттің өзіне таныс. Ол күзетшіге байқатпай келіп, оның аузы-мұрнын тас қылып, дыбысын шығартпай, жерге көтеріп ұрып, аяқ-қолын байлап тастайды («Қаз. ертегі.») [4; 83];

2. Аузы-мұрнын шиедей (шие жегендей) қылды. Аузы-мұрнын қан қылды, қан жалатты.

Мысалы: Аңдып жатқан дуадақ жақындаған кезде қанатымен қағып қалып, түлкінің аузы-мұрнын шиедей қылып, жұлынын үзіп кетіпті («Қаз. ертегі.») [4; 86];

3. Ат тұмсығын тіреді. Қонақ болып түсті, белгілі бір межелі жерге келіп жетті, тоқтады.

Мысалы: Абай ауылынан кеткен бетінен қалаға бүтін жетіп, Мұқаметжан жаңа кеп, ат тұмсығын тіреген жері осы (М.Әуезов) [4; 72];

4. Мұрнымен жер тіреп, маңдайымен көк тіреп. Түн ұйқысын төрт бөліп деген мағынада да, аспан тіреп тұрған кісідей деген мағынада да айтыла береді [4; 95].

Адамның физикалық қалпын бейнелейтін фразеологизмдер:

5. Аузы-мұрны қисаймай. Бет-аузы бүлк етпей, ұялмай, шіміркпей.

Мысалы: Сонда Шермек аузы-мұрны қисаймастан өлсең борыштанбай өлсеңші, неңді бересің деді-ау (Б.Майлин) [4; 82];

6. Аузы-мұрнынан шығып отыр. Айы-күніне жетіп, босанғалы отырған әйелге айтылады.

Мысалы: Анау отырған біздің тоқал да, — деді Тұрағал, жас бір әйелді иегімен нұсқап, — аузы-мұрнынан шығып отыр, оған әлгі бұрау басын сындыртпайды, бірдемеге қолғабыс тигіз десең, іштегі баласына зақым келер деп зыр-зыр етеді (С.Мұқанов) [4; 83].

Адамның жеке басына тән қасиеттері туралы жасалған фразеологиялық тіркестер:

7. Ашуы мұрнының ұшында. Ашуы тез келетін, шертіп жіберсең, «жарылып» кететін тыз етпе, күйіп-піспе кісі туралы айтылады [4; 93].

Уақыт, кеңістік, өлшемге негізделген мағыналас фразеологизмдер:

8. Аузы-мұрнынан келді (шықты). Лық толды.

Мысалы: Сөйтіп әр жерден сығылысып өтер жымба із жасап, екі бөлмені аузы-мұрнынан келтіре сықап толтырды да қойды (С.Шаймерденов). Аласа, қараңғы мектеп үйі аузы-мұрнынан шығып тұр (Б.Майлин) [4; 83];

9. Аузы-мұрнынан шыққанша. Кеңірдегінен келгенше ішіп-жеп, ыңқия тою [4; 83].

Тілек-бата, ырым, садақаға байланысты айтылатын тұрақты тіркестер:

10. Алаөкпе тигір (болғыр)! қ а р ғ ы с. Кеселге ұшырағыр!

Мысалы: Мына алаөкпе тигірлеріңді кидірмелетіп қайда апарасың, үйге кіргізейін деп пе едің соншама? (Х.Есенжанов) [4; 40];

11. Жегенің мұрныңнан (желкеңнен) шықсын! қ а р ғ ы с. Өзіңе бұйырмасын деген мағынада.

Мысалы: Таңқыбай: — Келінжан-ау, ақ келін-ау, түн көрмейін, күн көрмейін, жегенім мұрнымнан шықсын, Шоқ бикенің өзі мені қорқытып, қолындағыны қағып жүр (С.Адамбеков). Мен төремін. Білмедім қатер төнерін. Болмады дегенім, Желкемнен шықты жегенім (Д.Еркімбеков) [4; 42].

Негізінен адамзаттың өзіне тән даму жолы кез келген бір іс-әрекетпен шұғылдануына тікелей байланысты болып келеді. Жоғарыдағы тұрақты тіркестердің алғашқы төртеуі түрлі қажеттіліктерді өтеуге байланысты белгілі бір мақсатқа жетуге бағытталған үдеріске байланысты. Яғни, «организмге оттегінің түсуін, көмірқышқыл газы мен су буларының организмнен шығарылуын қамтамасыз ететін» [5; 38] тыныс алу жүйесі мүшелерінің атауларына қатысты тұрақты тіркестердің біршама үлесі адамның қимылына негізделеді. Аталған жүйеге, ең алдымен, мұрын қуысы жатады. Мұрын бірде ауызбен қосарланып келіп бірнеше фразеологизмнің жасалуына ұйытқы болса, енді бірде синонимдері арқылы да тұрақты тіркес құрай алады. Демек, мұрын қуысы атауының қазақ әдеби тіліндегі фразеологиялық тіркес ретіндегі қолданыс аясы өте кең. Оның ауызбен қосарланып келуі адамның айналасында стереотип тұрғыда өтіп жататын қалыпты жағдайда да көрініс табады. Мәселен, ұялмай, шіміркпестен деген мағынадағы *аузы-мұрны қисаймай* тіркесі ешқандай эмоцияға бағынбай, тек табиғи қалыпта болады. Сол секілді айы-күні жетіп отырған әйелге *аузы-мұрнынан шығып отыр* деген тіркес айтылады.

Жеке дара субъект ретінде қарағанда кез келген адам өзіне тән қасиеттері арқылы басқалардан ерекшеленіп тұрады. Демек *ашуы мұрнының ұшында* тұрған адамның өзіндік ашуланшақтық қасиеті дараланып көрінеді. Бұл тіркестің мағынасы сөздікте көбінесе мысқал ретінде қолданылатынын дәйектейді. Ал қазақ мәдениетінде бұрыннан қабылдау ерекшеліктерімен түсіндіріліп келген өлшем ұғымына тоқталар болсақ, жоғарыда аталған мағыналары ұқсас фразеологизмдердің белгілі бір шекті, өлшемді білдіретіні сөзсіз. *Аузы-мұрнынан шыққан* кез келген дүниенің асып-тасып, лық толып жататыны бәрімізге белгілі. Мұның бірі мұрын қуысын ауыспалы мағынада қолданса, екіншісі ыңқия тойып алған адамның аузы-мұрнын тура мағынада бейнелеп тұр.

Қазақ халқының мәдени өмірі әдет-ғұрып түрлеріне аса бай. Солардың бірегейі — тілек-бата, садақа және ырымдар. Тілектің кейбір элементтері қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінде жиі кездеседі. Мысалы, *алаөкпе тигірі, жегенің мұрныңнан шықсын* деген тіркестер қарғыс мағынасында жұмсалып, тыныс алу жүйесі мүшелеріне байланысты фразеологизмдер қатарын толықтырып тұр.

Қазақ тіліндегі адамның ішкі ағзасына қатысты тұрақты тіркестер тұлғасы мен мағынасы жағынан түрік тіліндегі мақал-мәтел үлгісіндегі фразеологиялық тіркестерге ұқсас болып келеді. Ö.A. Aksoy сынды түрік ғалымдарының фразеологиялық сөздіктерінде тыныс алу мүшелері қатысатын көптеген тіркестер кездеседі. Солардың кейбіріне тоқталып талдау жүргізетін болсақ, екі тілдегі ішкі соматикалық фразеологизмдердің ортақ ерекшеліктерін айқындаймыз.

Kulaktan burun yakın, kardeşten karın yakın [6; 603]. Адам тыныс алуының қалыпты тіршілік әрекетін қамтамасыз ететін мұрын қуысы фразеологизмдердің бұл ерекше тобында үйленгеннен кейін әрбір адамның ең жақыны қасындағы жары болатынын салыстырмалы түрде сипаттайды. Мұрынның тыныс алудан басқа, иіс сезу қызметін де атқаратыны осы тұста көрініп тұр. Яғни, кез келген иіске қатысты ақпаратты мұрын арқылы тез білуге болады. Надандық, түк білмейтіндік мағынасындағы *onun burnu koku almaz* [6; 719] тіркесінде иіс сезбейтін мұрын ауыспалы мағынада ақылсыздықпен, оқымағандықпен сәйкес алынған. Бұл тұста 3-жақ тәуелдік жалғауының қосылғанынан *bugün* түбіріндегі екінші дауысты дыбыстың түсіп қалғанын байқаймыз.

Özveri, яғни адалдықты, берілгендікті білдіретін *burun, kulak başa sadaka olsun* [6; 235] тіркесі де құлақ атауымен бірге тіркесіп келіп бір мағынаны береді. Сол секілді аузы-мұрны қатар қолданылатын *öksüz kız beslersen, ağzın burnun yağ olur; öksüz oğlan beslersen, ağzın burnun kan olur* [6; 796] деген мақал-мәтел үлгісіндегі фразеологиялық бірлік қыз баланың әрқашан өзіне қамқоршы, жақын болып келетінін білдіріп тұр. Ал белгілі бір мәселе мағынасындағы *burun yüzden düşerse elden arbet olur* [6; 290] тіркесінде мұрынның адам денесіндегі аса маңызды тыныс алу мүшелерінің бірі екенін түрік тіліндегі нұсқада дәлелдейді. Қазақ тіліндегі әр нәрсеге киліге берме, мұрныңды көкке көтерме деген сияқты тыйым сөздер мағынасын білдіретін *burnunu her deliğe sokma* [6; 200], *başın gökte, burnun havada olmasın* [6; 163] деген сынды фраземикалардың біріне «kişi kendisini ilgilendirmeyen her işe kalkışmamalı, aksi halde başına dert açabilir» анықтамасы берілсе, екіншісі *gurur*, яғни мақтаншақтық, кеудемсоқтық ұғымдарымен түсіндіріледі. Сонымен бірге, ана сүтін ақтамау, ана сүтін көкке сауу деген сияқты негативті мағынадағы тіркестер түрік тілінде мұрынға қатысты айтылады. Мысалы, «асі шекме» дегенді білдіретін *anasından emdiği süt burnundan (fitil fitil) geldi* [6; 101] фраземикасы бар. Яғни, ана сүтінің қадір-қасиетімен өлшенердей қатты қайғыланды деген мағынада айтылған.

Анатомиялық еңбектердегі мәлімет бойынша тыныс алу жүйесіне көмей де жатқызылады. Соған байланысты төменде берілген түрік тіліндегі фраземикаларды талдайтын болсақ, осы соматизмдердің мағыналық ерекшеліктері толықтырыла түсетіні анық. Мысалы, *hocanın ağzı ile gırtlacağı arasına bir kuzu sığar* [6; 356] тіркесі астарлы түрде «sözde dindar kişi aç gözlü olur» дегенді білдіріп тұр. Яғни, білімді екенін тек сөзбен ғана дәлелдейтін адамның «аузы мен көмейінің арасы бір қозы сиятындай» болады. Қозы денесінің көлемін ескерсек, бұл тіркестің ауыспалы мағынада берер мағынасы толық ашылады. Ал әйел затының ерекше қасиетін түрік тілінде «kadının ihtiyaçları sınırsızdır, ne kadar iyi şekilde karşılanırsa karşılanırsın hep daha fazlasını ister» деп түсіндіреді. Демек, *kadının gırtlacağı olmaz* [6; 446] деген фраземиканың сөздікте кездесуі тыныс алу жүйесіне қатысты тұрақты тіркестердің қатарын толықтыра түседі. *Gırtlak* сөзі тамақ ұғымында да кездеседі. Демек, 3-жақ тәуелдік жалғауының жалғануынан қатанды ұяңға айналдыратын үндестік заңы түрік тілінде де көрініс табады. Сонымен, қазақ және түрік тілдеріндегі тыныс алу мүшелері атауларына қатысты фразеологизмдердің мағыналары ашылып, салыстырыла талдану барысында оларға тұлғасы жағынан да, ішкі мағынасы жағынан да ортақ адам факторының әсері тиетініне көз жеткіздік.

Тыныс алу мүшелерін анатомиядағы ғылым тілінде респираторлық жүйе деп атайды. Осы респираторлық жүйе мүшелерінің көпшілігі аталған екі тілдегі тұрақты тіркестерге негіз болып отыр. Қарастырған фразеологизмдердің ерекшеліктерін ескере отырып, осы түркі тілдері ұқсастықтарының болуын екі үлкен ғылым саласының бір-бірімен тығыз байланысты екенінің бір белгісі деп білеміз. Қазіргі лексикалық құрам мен тілдік қорды толықтырып тұрған тұрақты тіркестердің ішінде ішкі соматикалық фразеологизмдердің өзіндік орны бар екендігіне олардың екі тілге ортақ ерекшеліктерін талдау арқылы ішкі мағынасын аша отырып көз жеткіздік. Яғни, қазіргі тіл білімі ғылымының даму үдерісінде антропоцентристік бағыттағы жалпы адамзаттық мәселелер аясында респираторлық жүйе мүшелеріне негізделген фразеологизмдерді салыстырмалы әдіс тұрғысынан талдаудың тарихи да, тілдік те құны артып, сапасы салмақтана түспесе, кемімейтіні айқын.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Авакова Р. Фразеология теориясы / Р. Авакова. — Алматы: Қазақ университеті, 2009. — 290 б.
- 2 Сарсенбаев Р. Лексико-семантические особенности казахских пословиц и поговорок: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Р. Сарсенбаев. — Алма-Ата, 1961. — 21 с.
- 3 Смағұлова Г. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері / Г. Смағұлова. — Алматы: Елтаным баспасы, 2010. — 244 б.
- 4 Кеңесбаев І. Фразеологиялық сөздік / І. Кеңесбаев. — Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. — 356 б.
- 5 Сонин Н.И., Қисымқызы Ә. Биология. 8 сынып. Адам: Жалпы білім беретін мектептерге арналған оқулық / Н.И. Сонин. — Алматы: Дрофа-Кітап, 2004. — 216 б.
- 6 Aksoy Ö.A. II Deyimler sözlüğü / Ö.A. Aksoy. — Türk dil kurumu yayınları, 1964. — 968 s.

К. Кенжалин, А. Илкер, А. Мирзахметов, К. Турарханова

Фразеологические устойчивые словосочетания, касающиеся названия органов дыхания человека, в казахском и турецком языках

В казахской лингвистике имеют место нераскрытые вопросы относительно устойчивых словосочетаний, хотя были проведены масштабные исследования. В статье подробно проанализированы особенности функционирования лексико-стилистического слоя устойчивых сочетаний. Классификация устойчивых сочетаний, связанных с названиями органов дыхания на разных языках, считалась рациональным методом определения его внутренних семантических признаков. Автором определены место и специфика соматических фразеологизмов, связанных с названиями внутренних органов, в казахском и турецком языках. Использован метод деления на семантические группы. Результаты исследования свидетельствуют, что соматические фразеологизмы, сформированные в определенную историческую эпоху, не потеряли своего статуса и в современных тюркских языках. Сравнительный анализ значений соматических словосочетаний в двух языках показал их типологическое и историческое родство.

Ключевые слова: языкознание, анатомия, внутренний организм, концепция, респираторная система, фразеология, соматизм.

K. Kenjalın, A. İlker, A. Mirzahmetov, K. Turarhanova

Regular expressions about the names of the human respiratory organs in the Kazakh and Turkish languages

In Kazakh linguistics, there are still undiscovered facets, although large-scale studies have been conducted on stable combinations. This article analyzes in detail the features of the lexical and stylistic layer of stable combinations. Classification of stable combinations associated with the names of respiratory organs in different languages was considered a rational method for determining its internal semantic features. The article defines the place and specificity of somatic phraseological units associated with the names of internal organs in the Kazakh and Turkish languages. The authors used the method of division into semantic groups. The results of the study showed that somatic phraseological units formed in a certain historical epoch have not lost their status in modern Turkic languages. A comparative analysis of the meanings of somatic phrases in the two languages showed their typological and historical relationship.

Keywords: linguistics, anatomy, internal organism, concept, respiratory system, phraseology, somatism.

References

- 1 Avakova, R. (2009). *Frazeolohiia teoriiasi [The theory of phraseology]*. Almati: Kazak universiteti [in Kazakh].
- 2 Sarsenbaev, R. (1961). *Leksiko-semanticheskie osobennosti kazahskikh poslovits i pohovorok [Lexical and semantic features of Kazakh Proverbs and sayings]*. Alma-Ata [in Russian].
- 3 Smagylova, G. (2010). *Mahinalas frazeolohizmderdin ulttyk madeni aspektileri [National-cultural aspects of semantic phraseological units]*. Almati: Eltanim baspasi [in Kazakh].
- 4 Kenesbaev, I. (2007). *Frazeolohiialyk sozdik [Phraseological dictionary]*. Almati: «Aris» baspasy [in Kazakh].
- 5 Sonin, N.I., Kisimkyzy, A. (2004). *Biologia. 8 synyp [Biology. Grade 8]*. Almati: Drofa Kitap [in Kazakh].
- 6 Aksoy, O.A. (1964). *II Deyimler sözlüğü [II Glossary of idioms]*. Türk dil kurumu yayınları [in Turkish].